MIRTEMIR LIRIKASIDA AYOL OBRAZINING LINGVOPOETIK TAHLILI

Nasriyeva Dilbar Muhiddinovna
Chirchiq davlat pedagogika universiteti
Akademik litseyi Ona tili va adabiyoti fani o‘qituvchisi

Annotatsiya. Maqolada Mirtemir lirikasidagi ayol obrazi lingvopoetik nuqtayi nazardan tahlil qilinadi. Tadqiqot obyekti shoirning “Toshbu”, “Onaginam...” va “Men seni...” she’rlaridir. Tahlilda fonetik, leksik, morfologik va sintaktik vositalarning ayol obrazi yaratishdagi estetik vazifasi aniqlanadi. Natijalar shuni ko‘rsatadiki, shoir xalqona so‘z boyligi, kundalik buyum nomlari, takror va parallelizm qurilmalari hamda mumtoz shakllar uyg‘unligi orqali ayolning mehnatkash, ona va yor qiyofalarini badiiy jihatdan o‘ziga xos tarzda yaratadi.

Kalit so‘zlar: Mirtemir, lingvopoetika, ayol obrazi, takror, parallelizm, o‘xshatish, arxaik shakllar, badiiy uslub.

Abstract. The article examines the image of woman in Mirtemir’s lyric poetry from a linguopoetic perspective, based on three poems: “Toshbu”, “Onaginam...” and “Men seni...”. It analyzes how phonetic, lexical, morphological and syntactic means create the aesthetic effect of the image. The study shows that the poet builds three portraits of woman (the working woman, the mother and the beloved) by combining vernacular vocabulary, concrete everyday details, repetition and syntactic parallelism with classical poetic forms.

Keywords: Mirtemir, linguopoetics, image of woman, repetition, parallelism, simile, archaic forms, poetic style.

Kirish. Mirtemir XX asr o‘zbek she’riyatining xalqona ruhi bilan ajralib turuvchi vakillaridan biridir. Uning she’rlarida tabiat, mehnat, Vatan va oila tushunchalari bir-biri bilan bog‘lanib keladi. Bu tizimda ayol obrazi alohida o‘ringa ega: u ba’zan ona, ba’zan yor, ba’zan mehnatkash zamondosh qiyofasida namoyon bo‘ladi.

Lingvopoetika til birliklarining badiiy matndagi estetik vazifasini o‘rganadi. Uning asosiy g‘oyasi shuki, she’rda til vositasi nafaqat ma’no ifodalaydi, balki obrazning o‘zini yaratadi. Roman Yakobsonning “poetik funksiya” haqidagi qarashlari ham bu yondashuvning nazariy asoslaridan biri hisoblanadi. Mirtemir she’riyatida bu juda yaqqol seziladi, chunki shoir o‘zbek tilining sodda so‘z boyligi bilan mumtoz she’riyatning nafis shakllarini bir matnda uyg‘unlashtirishga intiladi.

Maqolaning maqsadi uch she’rdagi ayol obrazini til darajalari bo‘yicha tahlil qilib, shoir uslubining umumiy xususiyatlarini aniqlashdir. Vazifalar:

1. she’rlardagi fonetik va leksik vositalarning obrazlilik vazifasini ochish,
2. morfologik va sintaktik qurilmalarning ifodaviy imkoniyatlarini tahlil qilish,
3. uch she’rdagi umumiy va farqli uslubiy belgilarni belgilash.

Tadqiqotda tavsifiy, matn ichidagi kontekstual va stilistik tahlil usullaridan foydalanildi. Matnlar tafakkur.net saytidan olindi, ilmiy nashrga tayyorlashda bosma manba bilan solishtirish zarur.

Shoirning bir qator she’rlarida ayol, ona, suyukli yor, sabr va vafo timsoli sifatida gavdalanilgan. Jumladan, uning “Toshbu” she’rida ayol obrazi dastlabki misradanoq tovush, so‘z va qurilma uyg‘unligi orqali yaratiladi. Shoir birinchi misrada *chayir, chechan, chuchuk* sifatlarini bir xil undosh bilan boshlanadigan qatorga terib, alliteratsiya hosil qiladi. Bu she’rga qo‘shiq ohangini beradi va ayolga iliq, mehribon munosabatni avvalo tovush orqali ifodalaydi. Birinchi to‘rtlikdagi chatishma qofiya (*so‘zsiz–ko‘zsiz*, *pok–chok*) shu ohangni mustahkamlaydi. Tovush darajasida o‘rnatilgan bu yaqinlik leksik qatlamda aniq tafsilotlar bilan to‘ldiriladi. Kiyim-bosh va ziynat nomlari (*to‘n, etik, nimcha, sirg‘a, sandiq*) Toshbuning ayollik hayotidan o‘z ixtiyori bilan voz kechganini moddiy buyumlar orqali ko‘rsatadi, dehqonchilikka oid so‘zlar (*paxtazor, jo‘yak, chopiq, o‘g‘it, arava*) esa uning mehnatini mavhum ta’rifga emas, ko‘z oldidagi manzaraga aylantiradi. Bu ikki qatlam orasida harbiy leksika alohida o‘rin tutadi: ayol mehnati “jang” deb atalib, semantik ko‘chish orqali orqa frontdagi ayol jangchi bilan tenglashtiriladi. Obrazning nomi ham shu g‘oyaga xizmat qiladi. Bizning talqinimizga ko‘ra, *tosh* ildizi she’rda ishlatilgan *toshbag‘ir* epiteti bilan uyg‘unlashib, ayolning matonatiga ishora qiladi, biroq bu kuzatuv adabiyotshunoslik manbalari bilan asoslanishi lozim. Morfologik va sintaktik qurilma ham shu mazmunni qo‘llab-quvvatlaydi. She’r ikkinchi shaxsga qaratilgani (*-san* kesimlik qo‘shimchalari va ismga bevosita murojaat) lirik qahramon bilan Toshbu o‘rtasida shaxsiy yaqinlik hosil qiladi, shu bilan tasvir uzoqdan kuzatish emas, hurmat bilan aytilgan so‘zga aylanadi. Og‘zaki nutq ohangi ham shu yaqinlikni kuchaytiradi: *emish* ma’lumot ko‘rsatkichi so‘zlashuv ovozini kiritadi, “qaynashdan qolgan yo‘q qozon” kabi tuzilma esa maqol uslubini eslatadi. Bu qurilmalarning barchasi she’r yakuniga olib keladi: u inkorli qiyosli parallelizmga qurilgan bo‘lib, avval yurt, so‘ng butun jahon ayolsiz o‘z ma’nosini yo‘qotadi, oxirgi misra esa faqat ayol nomidan iborat bo‘lib, pauza orqali uni alohida ajratadi. Shunday qilib, tovush takrori yaratgan iliqlik, buyum nomlari ko‘rsatgan mashaqqat, murojaat shaklidagi yaqinlik va yakuniy parallelizm bir-birini to‘ldirib, Toshbuni yakka ayol qiyofasidan yurt ramzi darajasiga ko‘taradi.

Shoirning “Onaginam...” she’ridagi ona obrazi to‘g‘ridan-to‘g‘ri ta’riflanmaydi, u farzandning iztirobi orqali, tovush, so‘z va qurilma uyg‘unligida ochiladi. She’r erkin vaznda yozilgan, misralarning uzunligi va bo‘linishi notekis bo‘lib, bu nafas uzilishini, tuyg‘u to‘lqinini taqlid qiladi va ovoz tebranishi taassurotini kuchaytiradi. Shu notekis ohang ichida leksik qatlam g‘amni ikki yo‘l bilan ko‘rinadigan qiladi. Birinchisi somatik leksika (*tovon, jigar, suyak, jig‘ildon*) bo‘lib, ruhiy g‘amni tana og‘rig‘i sifatida tasvirlaydi. Ikkinchisi maishiy leksika (*chuchvara, qiyma, bo‘za, chelak, kosa, o‘tin*) bo‘lib, jigarning qiymalanib chuchvaraga aylanishi va achchiq bo‘zaning achishi kabi o‘xshatishlar orqali og‘riqni oshxona tajribasiga bog‘laydi, shu bilan g‘am xalqona va tushunarli obrazga aylanadi. Bu leksik tanlov morfologik shakllarda davom etadi: *onaginam* so‘zida erkalash (*-gina*) va egalik (*-m*) qo‘shimchalari birga kelib, yaqinlik va hijron hissini beradi, *menam* shakli (*men ham* ning so‘zlashuv ko‘rinishi) she’rga og‘zaki, qalbdan chiqqan iqror ohangini kiritadi, *yetsaydi* shakli amalga oshmagan istakni, *-magan bo‘lsam* qurilmasi esa o‘z-o‘zini ayblashni ifodalaydi. Shu shakllar sintaktik qurilishda ikki asosiy vosita bilan mustahkamlanadi. Birinchisi anafora bo‘lib, bir xil gap qolipi takrorlanib, ado etilmagan istaklarni (onani ko‘rish, tizzasiga bosh qo‘yish, mehridan to‘yish, sutini oqlash) birma-bir sanaydi va takror armonning cheksizligini ko‘rsatadi. Ikkinchisi ritorik so‘roq: “Odam bo‘ldimmi menam?” iborasi she’r davomida qayta uchraydi, *odam* so‘zi bu yerda oddiy “inson” va “mehribon, vijdonli kishi” ma’nolarida ishlagani uchun savol ham ayb, ham izlanish bo‘lib eshitiladi. Yakunga yaqin esa uslub o‘zgaradi: kitobiy va arxaik so‘zlar (*baxshida, jafodiyda, kelurman*) paydo bo‘lib, so‘zlashuv ohangidan yuksak ohangga o‘tishni bildiradi, shaxsiy hijron xalq oldidagi mas’uliyatga aylanadi. Shunday qilib, erkin vazn yaratgan ovoz tebranishi, tana va oshxona leksikasi bergan ko‘rinadigan og‘riq, so‘zlashuv shakllaridagi samimiyat hamda takror va so‘roq qurilmalari bir-birini to‘ldirib, ona obrazini bir vaqtning o‘zida oilaviy va ijtimoiy ma’no kasb etgan timsolga aylantiradi.

Mirtemir “Men seni...” she’rida ayol obrazi tovush o‘yinlaridan boshlanib, mumtoz va tabiiy obrazlar, arxaik shakllar hamda shart gaplar qolipi orqali to‘liq ochiladi. Fonetik darajada tovush takrorlari ko‘zga tashlanadi: *bo‘z* sifati va *bo‘zlamoq* fe’li bir iborada paronomaziya hosil qilib, rang va yig’i ma’nolarini bir-biriga yaqinlashtiradi, “Qush bo‘lib qochar bo‘lsang...” misrasidagi *q* tovushi takrori (*qush, qochar, quvgayman*) esa ta’qib va intilish tasvirini kuchaytiradi. Qofiya asosan qo‘shimchalarga tayanadi (*yaratgayman–taratgayman*, *buloqday–o‘tloqday*), bu she’rga ohangdorlik beradi. Shu ohang ichida leksik qatlam ikki poetik tomonga bo‘linadi. Birinchisi mumtoz obrazlar (*soch, xol, qosh, kiprik, to‘tiyo*) bo‘lib, Sharq she’riyatining an’anaviy go‘zallik belgilarini eslatadi va *sim-siyoh* kabi juft shaklli kuchaytiruvchi birikma bilan yonma-yon keladi. Ikkinchisi tabiat leksikasi (*sel, yel,*

lolazor, buloq, o‘tloq, chinor, anhor, barg, nasim, kamalak, yulduz) bo‘lib, she’rning asosiy metaforik tayanchini tashkil etadi. Bu ikki qatlamga fors-arabcha so‘zlar (*mahliyo, nasim, ziyo, axiyri, juvonmarg*) yuksak lirik ohang qo‘shadi, she’r so‘nggidagi *mehri giyo* birikmasi esa fors tilidan o‘zlashgan izofa qurilmasi sifatida ayolni sevgi giyohiga, sirli ta’sir kuchiga qiyoslaydi. Mumtoz ruh morfologik darajada ham saqlanadi: she’rning eng muhim xususiyati arxaik fe’l shakllaridir (*-gay + -man*: *yaratgayman, yuvgayman, tovlangayman*; *-gum*: *bo‘lgum, shildiragum, ardoqlagum*; *-ur*: *kezurman, uzurman*), ular mumtoz she’riyatga xos va’da va istak ohangini beradi, zamonaviy matnda esa stilizatsiya vazifasini bajarib, lirik qahramon so‘zini qadimiy sevgi iqrorlariga bog’laydi. Bu shakllar sintaktik qurilishda mantiqiy asosini topadi: she’r shart gaplarga qurilgan va bir qolipni takrorlaydi, ya’ni ayol biror harakat qilsa (yo‘lda charchasa, soya istasa, cho‘mmoqchi bo‘lsa, bog’da kezsa), lirik qahramon shunga mos tabiat hodisasiga aylanadi. Shu qurilma ayol obrazini faol qiladi, chunki ayol tanlaydi, lirik qahramon esa unga moslashadi, natijada sevgi egalik qilish emas, xizmat qilish va ehtiyotkorlik sifatida ifodalanadi. Shunday qilib, tovush takrorlari yaratgan ohang, mumtoz va tabiiy obrazlar uyg’unligi, arxaik fe’l shakllari va shart gaplar qolipi bir-birini to‘ldirib, yorni sevgi obyekti emas, ardoqqa loyiq va tanlash erkiga ega inson sifatida ko‘rsatadi. Kompozitsiya jihatidan she’r ramkali qurilgan.

Boshlanishdagi ikki inkor fe’li (*injitmayman*, *tinchitmayman*) oxirida o‘rin almashtirib takrorlanadi. Natijada sevgi bir tomonlama yumshoqlik emas, tinchlik va bezovtalik birligi sifatida ko‘rinadi. Shuningdek, she’r tun tasviridan (soch, tun) tong tasviriga (sahar, yulduz, kamalak) o‘tadi. Bu yorug‘lik tomon harakat umid ma’nosini kuchaytiradi.

Til darajasi	**“Toshbu”**	**“Onaginam...”**	**“Men seni...”**
Fonetik	alliteratsiya, chatishma qofiya	erkin vazn, nafas uzilishi	paronomaziya, qo‘shimchali qofiya
Leksik	kundalik buyum, dehqonchilik, harbiy leksika	somatik va maishiy leksika	mumtoz obrazlar, tabiat leksikasi
Morfologik	*-san*, *emish*	*-gina*, *menam*, *yetsaydi*	*-gayman*, *-gum*, *-ur*
Sintaktik	inkorli parallelizm, murojaat	anafora, ritorik so‘roq	shart gaplar qolipi, ramka

Til darajasi	**“Toshbu”**	**“Onaginam...”**	**“Men seni...”**
Obraz	mehnatkash ayol	ona	yor

Ko‘rinadiki, Mirtemir har bir ayol qiyofasi uchun alohida til vositalarini tanlaydi. Mehnatkash ayol aniq buyum va mehnat leksikasi bilan, ona og‘zaki, tana va oshxona tajribasiga yaqin so‘zlar bilan, yor esa mumtoz va tabiiy obrazlar hamda arxaik shakllar bilan yaratiladi. Shu bilan birga uchala she’rda ham ayol xalq va yurt tushunchasi bilan bog‘lanadi.

Xulosa sifatida shuni aytish mumkinki, Mirtemirning “Toshbu”, “Onaginam...” va “Men seni...” she’rlarining lingvopoetik tahlili shuni ko’rsatdiki, shoir lirikasida ayol obrazi til vositalarining uyg’un tanlovi orqali yaratiladi. Fonetik, leksik, morfologik va sintaktik darajalar bir-biridan ajralgan holda emas, bir-birini to’ldirib ishlaydi, shuning uchun obraz tovush va so’z darajasidayoq shakllanib, qurilma darajasida mustahkamlanadi.

Birinchidan, uch she’rda ayolning uch xil qiyofasi (mehnatkash ayol, ona va yor) yaratilgan va ularning har biri uchun alohida til vositalari tanlangan. “Toshbu”da kiyim-bosh, dehqonchilik va harbiy leksika ayol mehnatini aniq buyumlar orqali ko’rsatadi, “jang” so’zining ayol mehnatiga ko’chirilishi esa uni jangchi bilan tenglashtiradi. “Onaginam...”da somatik va maishiy leksika ruhiy g’amni jismoniy og’riq va oshxona tajribasi bilan bog’laydi. “Men seni...”da mumtoz obrazlar tabiat leksikasi bilan uyg’unlashib, sevgini nafis va ehtiyotkor tuyg’u sifatida ifodalaydi.

Ikkinchidan, takror, parallelizm va ritorik so’roq shoir she’rlarining asosiy qurilish vositalari bo’lib, ular ohangdorlikni ham, ma’noviy chuqurlikni ham ta’minlaydi. “Toshbu”da tovush takrori va yakuniy inkorli parallelizm iliqlikni yurt ramzi darajasiga ko’taradi. “Onaginam...”da anafora ado etilmagan istaklarning cheksizligini, qayta uchrovchi “odam” savoli esa ayb va izlanishni birga ifodalaydi. “Men seni...”da shart gaplar qolipi ayolni tanlash erkiga ega faol shaxs sifatida ko’rsatadi.

Uchinchidan, morfologik shakllar stilistik yuk ko’taradi. Erkalash, istak-shart va so’zlashuv shakllari (“Onaginam...”da) samimiyat va armon ohangini beradi, arxaik fe’l shakllari (“Men seni...”da) esa she’rni mumtoz sevgi iqrorlari an’anasiga bog’laydi. Bu Mirtemirning til imkoniyatlaridan ongli va ifodali foydalanganini ko’rsatadi.

To’rtinchidan, xalqona va mumtoz qatlamlarning birlashuvi shoir uslubining o’ziga xos belgisidir. Sodda, og’zaki so’z boyligi va maqolga xos tuzilmalar fors-

arabcha kitobiy qatlam bilan bir she’rda uyg’unlashadi, natijada shaxsiy tuyg’u umuminsoniy va ijtimoiy ma’noga ko’tariladi.

Beshinchidan, uchala she’rda ayol yakka shaxs doirasida qolmaydi. Toshbu yurt ramziga, ona elga xizmat qilish mas’uliyatining timsoliga aylanadi, yor esa tabiat va dunyo bilan uyg’un yashaydigan insoniy qadriyatni ifodalaydi. Shu bois Mirtemir lirikasida ayol obrazi shaxsiy muhabbat va hijron mavzusidan chiqib, xalq va Vatan tushunchalari bilan bog’langan badiiy tizimga aylanadi.

Tadqiqot natijalaridan Mirtemir she’riyatini o’rganishda, shuningdek o’zbek she’riyatidagi ayol obrazi evolyutsiyasini qiyosiy tahlil qilishda foydalanish mumkin. Kelgusida shoirning boshqa she’rlari (“Saratonda”, “Surat”) va turkumlari ham shu yo’nalishda o’rganilib, ayol obrazining shoir ijodidagi rivojlanishi to’liqroq yoritilishi maqsadga muvofiq.

Adabiyotlar ro‘yxati (to‘ldirish uchun)

1. Karimov N. XX asr adabiyoti manzaralari. – Toshkent: O’zbekiston, 2008. – 536 b.
2. Yo’ldoshev M. Badiiy matn va uning lingvopoetik tahlili asoslari. – Toshkent: O’zbekiston Fanlar akademiyasi, 2007.
3. Mirtemir. Tanlangan asarlar. – Toshkent: O’zadabiynashr, 1958. – 500 b. fdu
4. Mirtemir. Asarlar. 4 jildlik. – Toshkent: G’afur G’ulom nomidagi Adabiyot va san’at nashriyoti, 1980–1983.